

Vyjadřování existence v češtině a v bulharštině

Existence je jedním z prvotních významů, které je nezbytné vyjadřovat v každém jazyce. Proto se ve všech jazycích už v počátečních fázích jejich vývoje formovaly prostředky k vyjadřování tohoto významu. V tomto ohledu existují některé typické rozdíly, ale též překvapivé shody mezi bulharštinou a češtinou. Tyto rozdíly a shody vznikly v době jejich samostatného vývoje spíše cestou jazykových inovací než prostřednictvím zachování společného praslovanského dědictví.

Typologicky možných prostředků k vyjadřování tohoto významu je v slovanských jazycích prakticky nevelké množství a jsou většinou zastoupeny i v současném stavu češtiny a bulharštiny. Z nich je na prvním místě nominace, protože už samotným pojmenováním určitého materiálního objektu anebo abstraktního pojmu vyjadřujeme i samotný fakt jeho existence, nebo absence (sém ±existence). Můžeme říci, že existence je přítomna jako presupozice skoro ve všech výpovědích. Tady se však nebudeme zabývat tímto způsobem vyjadřování univerzálie existence, protože nominace je základním pramenem slovní zásoby každého jazyka a její problematika tvoří samostatný a příliš rozsáhlý díl vědy o jazyce.

Ostatní způsoby vyjadřování existenciálního významu mohou být analyzovány na syntaktické úrovni a tvoří vlastně základní složku slučitelnosti jednotlivých slovních druhů. Tady se existence obohacuje také o celou řadu vedlejších významových složek, specifických pro každý typ.

I.

Z hlediska formálního patří mezi nejjednodušší typ formování bezpřísudkových vět, které můžeme považovat za elementární

způsob predikace, přisuzující danému objektu příznak, nejčastěji vyjádřený syntaktickou formou přístavku. Tyto věty v současné bulharštině chápeme jako eliptické a potenciální místo přísudku v nich označujeme pomlčkou:

[1] *Човекът – творец на своята съдба. Člověk – strůjce svého osudu.*

Je zřejmé, že podobné věty mohou existovat i v češtině (*Otec – mistr štětce a pera. Бащата – майстор на четката и перото.*), přestože nejsou základním způsobem vyjadřování existenciálního významu ani v češtině, ani v bulharštině. Můžeme vyslovit předpoklad, že jako způsob vyjadřování vznikly v indoevropských jazycích dost brzy, protože jsou základní formou predikace v latině a v dalších starších jazycích (*Repetitio mater studiorum*. Podrobnější analýzu přináší Георгиев 1968). Ze současných slovanských jazyků je tento způsob vyjadřování nejrozšířenější a základní v ruštině, kde jeho hypertrofie dosahuje takových dimenzí, že jeho použití je nevyhnutelné při přisuzování příznaku věci nebo osobě (*Он артист. У нее красивые глаза. Он не дурак.*). Jak dokládají příklady, tyto konstrukce jsou formálně velmi shodné se základními nominálními konstrukcemi, které mají podobu výlučně jmenných frází.

II.

Nicméně v češtině i v bulharštině jsou do značné míry preferovány věty výrazněji dějové. U nich je základní existenční sém ($\pm$ existence) obohaceno o významy adverbialní ($\pm$ místo). V češtině se tento sémantický typ vyjadřuje pomocí predikátů utvořených od slovesa *být*¹ v jeho základním existenčním významu.

[2] *Na stole je váza. Za rohem je kavárna.*

Proti tomu se v bulharštině pro podobné případy vyvinulo zvláštní neosobní užití slovesa *имам* mít (srov. Стоянов 1973, s. 19), specializované k vyjadřování existence:

¹ V této práci se opíráme o koncepci vztahu mezi slovním druhem slovesa a větným členem predikátem vyjádřenou v *Průruční mluvnici češtiny* (1995).

[3] *На масата има ваза. Зад ъгъла има кафене.*

Jak v citované práci uvádí St. Stojanov, v tomto případě sloveso „znamená, že něco je (existuje), nachází se někde nebo v něčem bez ohledu na okolnost, kdo je jeho majitelem“. Další otázkou je, jestli podobná užití slovesa *имам* mají být považována za neosobní, anebo je subjekt vyjádřen akuzativním zájmenem (*има го някъде, нямаше те* atd., viz i další příklady 10, 11 apod.). Tím ale není vyloučena možnost formálních transformací se zachováním existenciálního významu, utvořených pomocí predikátů od slovesa *съм* být, také uvedených u St. Stojanova (Стоянов 1973, 191—192) jako způsob vyjadřování v bulharštině:

[4] *Вазата е на масата. Кафенето е зад ъгъла.*

Jak dosvědčují transformované bulharské příklady, v případech užití slovesa *имам* hraje hlavní roli sém ±existence, kdežto ±místo je na druhém místě, v případech se slovesem *съм* má naopak prvořadou důležitost prisuzování ±místa, kdežto ±existence je na druhém místě.

V tomto ohledu je zajímavá návaznost na aktuální členění výpovědi (nebo v bulharské vědecké tradici tzv. funkční větne perspektivy). Funkční distribuce predikátů utvořených od sloves *съм* a *имам* je taková: v případech, kdy sémantický podmět patří k rematické části výpovědi, přísudek se tvoří pomocí predikátů od slovesa *имам*. Naopak situování sémantického podmětu v tematické části výpovědi doložené také člennou formou (u mužského rodu – plným členem), vyžaduje užití predikátů od slovesa *съм*. U predikátů se dvěma valenčními pozicemi v tomto případě hraje důležitou roli slovosled a též členný morfém (srov. podrobnější argumentaci u Иванчева 1967). Oba vyjadřují vztahy, spojené s aktuálním členěním výpovědi:

[5] *На масата има книга. : Книгата е на масата.*

[6] *Тук има врата. : Вратата е тук.*

Jak vidíme, téma (nebo u Ivančeva expozice), které se nachází v počáteční pozici, je vyjadřováno výlučně jménem se členem, kdežto ostatní pozice mohou mít nebo nemít podobu s členem podle sémantického

tické role a syntaktické funkce toho kterého větného členu (srov. Иванчев 1967).

V češtině nejen že neexistuje členný morfem, ale i slovosled nemá žádný vztah k výběru hlavního výrazového prostředku, predikátu:

[7] *Na stole je kniha. : Kniha je na stole.*

[8] *Tady jsou dveře. : Dveře jsou tady.*

Z bulharských příkladů je patrné, že v případě užití predikátu *има* je existenční význam ve velké většině případů samostatný, tzn. že je zastoupeno sém ±existence, kdežto u predikátu *съм* je rematická část reprezentována především adverbialním větným členem, tzn. že sémantická struktura zahrnuje na prvním místě sém ±místo a na druhém místě je existence.

U predikátů jednomístných, kde je sém ±existence realizováno nejsamostatněji, bez pomoci adverbialé (které by mohlo být ve výpovědi jak tématem, tak rematem), v bulharštině, stejně jako v češtině, nemáme možnost výběru mezi dvěma možnými potenciálními predikáty:

[9] *Има връзка. : Връзка има.*

[10] *Spojení je. : Je spojení.*

V těchto případech aktuální členění výpovědi ovlivňuje podstatněji slovosled český než bulharský, protože v češtině je poslední místo ve větě vyhrazeno pro rematickou část, kdežto v bulharštině jsou v takových případech oba slovosledy naprosto ekvivalentní a diferenciací části tematické od rematické se realizuje pouze intonačně.

III.

Pravděpodobně kvůli specifické polyfunkčnosti sloves *съм* (být) a *имам* (mít) v obou jazycích vznikly také synonymické prostředky, které vyjadřují existenciální význam specializovanější formou i jako terminologický prostředek v odborných textech. V češtině to je *existovat*, výpůjčka z latiny, která se tady přes svou totožnost s *být* ve vyjadřování sématu ±existence obohatila o do-

datečný sém $\pm$ jednoznačnost, který tento význam násobí, a také o další stylový sém $\pm$ vědecký styl, díky kterému vzniká vyšší stylistický status výpovědi, obsahující *existovat*. Poslední je pravděpodobně následkem pronikání výpůjček z latiny jako celá stylistická rovina, formující odbornou terminologii ve středověku a zvláště výrazně v období humanismu a částečně i baroka. Proto se i v současných českých textech *existovat* jeví jako hlavní existenciální predikát.

[11] *Existuje velké množství bylin.*

Съществува голям брой билки.

Jeho užití ale není omezeno pouze na odborné texty, ale rozšířilo se i do kontextů, které nevyžadují odbornou terminologii, ale patří k vyššímu nebo neutrálnímu (příklánějícímu se k vyššímu) stylu:

[12] *Mezi nimi existuje velké napětí.*

Има/Съществува голямо напрежение между тях.

Jak vidíme z bulharského překladu, nejbližší bulharský protějšek je *съществувам*, který patří také k vyššímu nebo neutrálnímu anebo neutrálně-spisovnému stylu a k terminologii vědeckého stylu, přestože není výpůjčkou z cizího jazyka. U českého *existovat* se dodatečně vyvinulo také neterminologické expresivní užití, nejčastěji v záporné podobě.

[13] *Tam to neexistuje.*

Там няма такава нещo./Там подобно нещo не съществува.

V mluvené češtině se tvar *neexistuje* užívá k vyjádření záporu zdůrazněného, velmi kategorického (*Няма начин! Нищо подобно!*).

V bulharštině sloveso *съществувам* prošlo analogickým vývojem, jako v češtině *existovat*. Na druhé straně sémantická totožnost obou sloves je doložena i totožností základního sému $\pm$ existence, o které svědčí nejpřesněji i vnitrojazykový překlad bulharského *е/има* bulharským *съществува* (srov. např. zde citovaný úryvek z práce St. Stojanova (Стоянов 1973) v souvislosti s příkladem 3). Vedlejší sém $\pm$ jednoznačnost a $\pm$ vědecký styl se projevují jak při vzájemném překladu, tak při vnitrojazykovém srovnání v bulharštině, kde je mno-

hoznačně *e* obyčejně doplňováno synonymickým *съществува* pro jednoznačnost vědeckých a populárních textů. Ve srovnání s *има* vytváří *e* lepší podmínky i pro jazykovou ekonomii u gramatického sématu, protože *съществува* je jednomístný predikát v nominativu i při realizaci zájmenné, kdežto *има* v případech se zájmenným aktantem vyžaduje akuzativní objekt, často zdvojený (*има ме, няма ме, мен ме няма, него го няма, Иван днес го няма.*).

IV.

Z toho, co jsme zatím uvedli, by si mohl čtenář, který tuto problematiku dobře nezná, vyvodit závěr, že na rozdíl od terminologických *existovat/съществувам* se v obou jazycích slovesa *бýt/съм* a *mít/имам* rozdělily ve funkci vyjadřování existence tak, že *бýt* zůstalo jako hlavní vyjadřovací prostředek v češtině, kdežto *имам* v bulharštině. Jak jsme už konstatovali, v bulharštině také není cizí vyjadřování $\pm$ existence $\pm$ místo prostřednictvím predikátů od slovesa *съм*. Kromě toho se i v češtině vyvinulo časté užití *мít* v čisté existenciální funkci, u kterého se realizuje výhradně $\pm$ existence. Jsou typické pro výpovědi oznamovací i tázací, které přes formální vyjadřování osoby můžeme chápat jako ekvivalenty „neosobního“ bulharského *има*:

[14] *Mám tady jednu knihu.* Тук има една книга.

Tato shoda je i tady zřetelnější u dvoumístných predikátů, kde existuje pozice pro příslovečné určení s významem velmi blízkým nebo totožným s určením místa. To je velmi zřetelné u životného objektu:

[15] *Kde máš bratra?*

V tomto případě není možný bulharský překlad s *имам* (*Къде имаш брат ти?), pozice příslovečného určení může být uvedena pouze predikátem *съм*:

[16] *Къде е брат ти?*

Konstrukce s *бýt* je v zásadě možná také v češtině:

[17] *Kde je tvůj bratr?*

ale v mluvené češtině ji vytlačují výpovědi typu citovaného jako č. 15 s predikátem *mít*.

Je zřejmé, že v případech vyjadřování ryze existenciálního významu ($\pm$ existence) je pro češtinu typické užití dvoučlenných výpovědí, utvořených pomocí predikátu *být* a podmětu (10), kdežto v bulharštině je základem predikace sloveso *има*, užitě neosobně. V třetí osobě se i tady formuje aktant, o kterém je diskutabilní, zda ho máme považovat za subjekt, nebo za objekt (9). Sporná otázka vzniká u transformací typu *Има го/я. Няма го/я.*, kde máme zájmenný tvar v akuza-tivu, tj. formálně netotožný s nominativním tvarem, který je pro podmět typický.

V.

V případě spojení existenciálního a lokativního významu, kdy se určení místa stává nedílnou součástí predikace ($\pm$ existence $\pm$ místo) a vzniká adverbiální pozice vyjadřující místo, užití *съм* a *имам* je úplně opačné ve srovnání s předchozím. V takových větách se v bulharštině v roli podmětu užívá výhradně *съм*:

Книгата е на масата. Kniha je na stole.

Ресторантът е зад ъгъла. Restaurace je za rohem.

Брат ми (си) е у дома. Bratr je doma.

kdežto v češtině zaznamenáváme silnou expanzi slovesa *mít*, zvláště v ústních projevech, kde se formují aktuální tendence jazykové dynamiky:

[18] *Мám to někde тady.* 'Тук някъде е./Тук някъде съм го сложил(а).'

[19] *Dneska máme hezké počasí.* 'Днес времето е хубаво.'

[20] *Kde máš bratra?* 'Къде е брат ти?'

[21] *Koho to тady máme!* 'Я, кой ни е дошъл! Я виж, кой е/бил тук!'

Vznik vedlejšího sématu je mimo jiné doložen také okolností, že při překladu *e* je možná dost široká škála variací bulharských ekvi-

valentů (*e/сложил съм го, дошъл е, тук е*) mimo omezený rámec čistě existenciálních sloves. Dost významný je třeba fakt, že v obou jazycích je inventář predikátů vyjadřujících existenciální význam příliš omezený – *съм/бът, имам/мѝт*, a proto se terminologizovaná *existovat/съществува* postupně rozšiřují i do neterminologických sfér. Změny nastalé v souvislosti s prvkem $\pm$ místo poukazují na úplně protichůdný vývoj těchto predikátů v češtině a v bulharštině – v případě ryze existenciálního významu (+existence – místo) v češtině expanduje *být*, v bulharštině – naopak – *има*, kdežto u (+existence + místo) – v bulharštině *съм* a v češtině *мѝт*. Navíc specializace prostředků k vyjadřování existenciálního významu (+existence – místo) je v bulharštině explikována i formálně vydělením petrifikovaného tvaru *има*, v češtině naopak oba druhy predikátů (*být* i *мѝт*) zachovávají pravidelné tvary časování sloves, bez formálních rozdílů ve srovnání s historicky vzniklými tvary tří osob a dvou čísel.

Kromě toho v češtině, stejně jako v dalších slovanských jazycích, lze vyjadřování obou sémát (+existence + místo) uskutečnit také pomocí sloves polohy v prostoru (ležet, sedět, stát, viset), které jsou v bulharštině nepoužitelné k vyjádření sému $\pm$ místo

[22] *Kniha leží na skříni.* Книзата е на шкафа.

[23] *Váza stojí na stole.* Вазата е на масата

[24] *Kabát visí na věšáku.* Палтото е/виси на закачалката.

[25] *Otec sedí v křesle.* Татко е/седи на креслото.

Jak ukazuje bulharský překlad českých příkladů, jako synonymum bulharského existenciálního *e* může být užito pouze predikátů *сedia* a *вися*, kdežto *стоя* a *лежа* podléhají důležitým změnám ve své sémantické struktuře (podrobnější analýzu části těchto sémantických transformací srov. Станишева 2003). Podobné tendence k sémantickým transformacím můžeme sledovat i v ruštině (srov. analýzu v Петкова 2003, kde jsou uvedeny příklady užití sloves polohy v abstraktním významu).

Můžeme shrnout, že sémantika sloves *съм/бът* a *имам/мѝт* zahrnuje přímý vztah k existenciální a prostorové charakteristice objektů, ale její transformace jsou v obou jazycích v jednotlivých případech orien-

továny naprosto nečekaným směrem. Týká se to například negativních tvarů slovesa *има* (totiž *няма*) v bulharštině, které negují existenční význam:

- [26] *Няма връзка.* *Není spojení.*
[27] *Там няма ресторант.* Tam není restaurace.
[28] *Няма нищо такова.* To není pravda.

Tyto případy přesně odpovídají již uvedenému „neosobnímu“ užití *има* s opačným významem (–existence), které mohou být česky dobře vyjádřeny pomocí záporných tvarů *být – není*. Velmi zajímavé jsou specifické bulharské rekce u tohoto užití *има – има го, няма го* v typicky existenciálním významu s akuzativním tvarem subjektu, a také s rekcí příbuzného, ale významově ukazovacího *ето го*, které nepodléhá transformacím typu **него го ето, *защо го ето?, *дали го ето?*, na rozdíl od případů, které v jazyce skutečně existují: *има го/няма го* tady je/není tady, *него го има/него го няма* on je tady/on tady není, *защо го има?/защо го няма?* proč je tady?/proč tady není?, případně *защо е тук?* proč tady je?

VI.

Konstrukce s *ето* (názor na jeho ukazovací predikativní význam srov. u Стоянова 1972) mají vzdálené paralely v současné řečtině, kde také neřídí pravidelný nominativní tvar zájmen (вă тоѡ = *ето го* = doslovně *tady ho*, kde vidíme přesnou shodu s bulharským tvarem na rozdíl od češtiny). Pro tyto významy se v češtině vyvinuly konstrukce s *mít* paralelní s bulharskými, ale odlišné od nich:

- [29] *tady máš/máte* (= *ето, заповядай(те), ето ти/ви*),

které nevytlačily úplně konstrukce s *být*:

- [30] *tady je* (= *ето го, але такъ тук е*),
[31] *tady není* (= *няма го, але такъ не е тук*).

Kromě toho jsou tyto české tvary ekvivalentní bulharským, kde paralelně koexistují tvary, které mají reálné transformace v jazyku, a takové, které nemohou mít transformace:

- [32] *Ето го : *Него го емо : Тоу е тук = Tady je : Tady ho máte.*
 [33] **Защо го емо? : Защо е тук? = Proč je tady? : Proč ho tady máme?*
 [34] **Дали го емо? : Дали е тук? = Je tady? : Máme ho tady?*
 [35] *Няма го : *Защо не го емо? : Защо го няма? = Proč tady není? : Proč ho tady nemáme?*

Jak ukazuje poslední skupina příkladů, v bulharštině má demonstrativum *emo* řadu omezení ohledně možnosti tázacích transformací. V jeho sémantické struktuře je přítomný význam $\pm$ ukazování a ve frázích s enklitickým zájmenem, které zakládá $\pm$ ukazování $\pm$ existence. Takové fráze mají paralely v řadě dalších evropských jazyků, jako jsou rus. *там* (které ale řídí nom.), fr. *voilà*, kdežto v češtině jeho funkční ekvivalenty patří k jiným slovním druhům. Specifikum českého ekvivalentu je v tom, že se může zakládat na predikátech od sloves *být* i *mít* (*tady/zde je/jsou, tady/zde máš/máte*) a omezuje se na 2. os. sg. a pl. (29), (30), (31). Je to přirozený následek samotného charakteru ukazování, vždy bezprostředně orientovaného na adresáta, a proto v ostatních osobách demonstrativní význam podléhá jistému omezení v rámci systému. Ostatní osoby mohou být vyjádřeny pouze přítomností zájmen:

[36] *Tady mě máte.* Это ме.

[37] *Tady tě máme.* Это те.

V případech jako:

[38] *Tady ho mám.* Тук(а) е.

[39] *Tady ho mají.* Тук го държат./ Тук са го оставили.

bulharský překlad nemůže obsahovat *emo*. Z toho vyplývá, že sém $\pm$ ukazování v kombinaci s $\pm$ existencí vyžaduje samostatné formální prostředky, které v bulharštině a v češtině nejsou totožné, ale v obou jazycích se projevují specifickou slučitelností predikátu v rámci systému.

Literatura

Георгиев Ст., 1968, Към въпроса за семантиката и синтактичното изразяване на безглаголното сказуемо. „Език и литература“, 1968, № 3, с. 71–80.

Иванчев Св., 1967, *Към въпроса за членуването на генерично употребения подлог*. „Език и литература“ XXII, № 4 (препеч. в *Помагало по български синтаксис*. Съст. К. Попов. Наука и изкуство, София 1979, с. 27–32).

Příruční mluvnice češtiny. 1995. Lidové noviny, Praha.

Петкова С., 2003, *Об одном проявлении регулярной многозначности у русских пространственных глаголов*. – *Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания*. Сема РИИ, София, с. 286–292.

Стаишова Д., 2003, *Идеите на Н. Крушевски В приложение към лексикалното пространство (Глаголи за положение в славянските езици)*. – *Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания*. Сема РИИ, София, с. 7–12.

Стоянов Ст., 1972, *Същност и тълкуване на безглаголните показателни изречения в българския език*. „Език и литература“, 1972, №4 (препеч. в: *Помагало по български синтаксис*. Съст. проф. К. Попов. Наука и изкуство, София 1979, с. 8–26).

Стоянов Ст., 1973, *Синонимни изрази с глаголите съм и имам в българския език*. В: *Славистични изследвания. Сборник, посветен на VII международен конгрес на славистите*. Кн. III, Наука и изкуство, София, с. 191–199.